

PROKOPIJE IZ CEZAREJE

Prokopije iz Cezareje vjerojatno je najpoznatiji i najveći bizantski historičar. Divili su mu se i njegovi sunarodnjaci. Mlađi suvremenik Menandar Protektor oko 590. kaže: „Nije mi bilo moguće, ni ugodno zbog drugih, suprotstaviti svoju svjetiljku zruci svjetla, tako sjajnoj zbog svog pričanja.“ Fotije u 9. stoljeću govori o „vječitoj slavi“ Prokopija.

Iako su ga Bizantinci poštovali, iako je iz njegova vremena ostao velik broj zapisa (u usporedbi s nekim drugim epohama bizantske povijesti), podaci o Prokopijevu životu vrlo su oskudni, te ih saznajemo ponajviše od samog autora.

Prokopije je rođen oko godine 500. u palestinskom lučkom gradu Cezareji. Vrlo je teško točno utvrditi njegovo podrijetlo i način na koji je proveo djetinjstvo i mladenačko doba. Zna se da je studirao pravo i govornišvo, a godine 527. postao je savjetnik bizantskog vojskovođe Belizara u toku njegovih vojnih pohoda protiv Perzijanaca u Mezopotamiji. Prokopije je ostao Belizarov pratilac i u ratovima koji su vođeni protiv Vandala u sjevernoj Africi 533–534, i djelomično protiv Gota u Dalmaciji i Italiji 534–554.

68 Već oko 540. Prokopije se doselio u Carigrad, pa je od tada svoje zabilješke iz dugogodišnjeg ratovanja sustavno obrađivao. Na taj je način počeo pisati *Historiju ratova*. U slijedećem desetljeću napisao je čak osam knjiga *Ratova*, i to tako da prve dvije knjige opisuju ratove s Perzijancima sve do sredine šestog stoljeća, zatim treća i četvrta knjiga rat u Africi protiv vandalske države, peta, šesta i sedma knjiga obrađuju gotski rat, a osma se knjiga bavi poviješću cijelog Carstva do godine 554/555.

Prokopije se u ovim djelima stilom oslanja na velike historičare iz grčko-rimske tradicije. Mnogi ga uspoređuju s Polibijem, a po nekim elementima podsjeća na Herodota i Tukidida, pa čak i na Tacita. Uostalom, kod Prokopija i drugih bizantskih historičara i kroničara mogu se naći različite odlike koje su krasile djela i mnogih drugih antičkih pisaca. Naime, Bizantsko je Carstvo nastavljalo antičkih tradicija, pa je iako shvatljivo ugledanje u historičare Grčke i Rima.

Prokopije bi bio velik historičar da je napisao samo ovih osam knjiga o ratovima Bizantskog Carstva protiv barbara, jer je to njegovo djelo nezaobilazan izvor svim istraživačima tog razdoblja. Međutim, on je napisao i *Tajnu povijest – Historia arcana* ili *Anecdota* – u kojoj otvoreno napada tadašnjeg bizantskog cara Justinijana, njegovu ženu, caricu Teodoru, slavnog vojskovođu – bivšeg vlastitog zapovjednika Belizara i njegovu ženu Antoninu zbog raznih zloupotreba vlasti, pljačke i ubojstva, zbog lažnih potkazivanja i spleta u kojima su nevini gubili imovinu i živote. Lista optužbi vrlo je velika – Teodora se optužuje za raskalašeni život prije udaje za Justinijana, nekoliko vanbračne djece, otvoreno podržavanje opozicije u državi; Justinijan se kori, između ostalog, i zbog svoje rasipnosti i popustljivosti prema barbarima.

Tajna povijest stavljala je na kušnju historičare koji su pokušali odgovoriti na pitanje zašto je Prokopije tako napao carski dvor i promijenio radikalno nazore o ljudima i vremenu u kojem živi, uspoređujući to s pogledima na iste probleme izloženima u *Ratovima*. Pomutnja je još veća kada se zna da je treće Prokopijevo djelo, napisano između 555. i 560, *De aedificiis – O gradnjama* – zapravo panegirik caru Justinijanu u kojem je navedeno što je sve sagrađeno za vrijeme njegove vladavine. U ovom panegiriku carica Teodora, koju Prokopije u *Tajnoj povijesti* nije štedio pogrda i optužbi svih vrsta, u *Gradnjama* se proglašava tako lijepom da je to nemoguće riječju iskazati!

Spis *O gradnjama* bio je i posljednje Prokopijevo djelo. Više ništa ne znamo o njegovoj daljnjoj sudbini, pa čak ni kada je otprilike umro. Doduše, neki je Prokopije bio carigradski prefekt 562, ali nema načina da tog Prokopija vjerodostojno povežemo s našim historičarem, to više što je to ime bilo vrlo često u ono doba.

Znajući osnovne podatke o Prokopijevu životu i djelu, možemo se zapitati koji su razlozi da je jedan te isti čovjek u tri svoja djela tri puta imao vrlo različita mišljenja (ili je samo drugačije pisao) o caru i dvoranima koji su ga okruživali, o politici koju su vodili, o moralnim i etičkim vrednotama koje moraju krasiti čovjeka, uopće o ljudima i vremenu u kojem je živio, i sve to u nevelikom vremenskom razdoblju od najviše dvadesetak godina. Za potpuniji odgovor potrebno je naznačiti osnovne crte razvitka bizantske povijesti tog doba.

Iako Bizantsko Carstvo nije propalo pod barbarskim bujicama seobe naroda, kao što se to dogodilo sa Zapadom, ono je zbog barbarskih provala vrlo teško preživjelo drugu polovicu 4. i cijelo 5. stoljeće. Osim Germana, veliku opasnost predstavljali su i Isaurijanci, maloazijsko ratničko pleme. Nekoliko njegovih suplemenika postali su čak i bizantski carevi! Krajem 5. stoljeća, „etnička kriza“ polako jenjava, barbarske se provale prorjeđuju, a s preostacima barbara bizantski carevi nalaze zajednički „modus vivendi“. Car Anastazije (491–518) uspio je vješto vođenom finansijskom politikom napuniti već duže vremena praznu carsku blagajnu. Njegovi nasljednici na prijestolju Justin i, pogotovo, Justinov nećak Justinijan (527–565) smatrali su da je nedopustivo da bivši dijelovi Carstva – Italija, Španjolska, Afrika – budu i dalje pod barbarskom vlašću, pa je Justinijan poduzeo obimne ratove koji su vratili te oblasti pod upravu Carstva, ali i ispraznili blagajnu, onemogućili djelotvornu obranu od slavenskih upada na dunavskoj granici i trajnije zaposjedanje novoosvojenih (ili ponovo osvojenih) zemalja koje su vrlo brzo postale plijen novih osvajača.

Justinijanovo doba, dakle, doba u kojem većim dijelom živi i djeluje i Prokopije, po mnogo čemu je prevratno i presudno u bizantskoj povijesti: privremeno uspješni ratovi predstavljaju posljednji pokušaj uspostave bizantske prevlasti na Mediteranu, gubitak tih zemalja sve više transformira Bizant iz direktnog nastavljača tradicija Rimskog Carstva u državu ograničenu uglavnom na Malu Aziju i dio Balkana. Konačan neuspjeh „Justinijanove rekonkviste“ obilježava i početak velike krize

Bizantskog Carstva koja kulminira između 600–620. godine. Zapravo, mnogi smatraju da je vladavina Justinijana kraj antičkog doba u Bizantu i najava početaka novog doba – srednjeg vijeka. Uistinu, izuzetno značajni događaji redaju se velikom brzinom – osim već navedenih osvajanja, financijske i društvene reforme, progoni nekršćana, rasprave o dogmatskim kontroverzama i crkveni sukobi koji se vremenom samo intenziviraju – monofiziti, nestorijanci, arijanci, te pravovjerna, careva dogma, ukinuće službe konzula, raspuštanje atenske Akademije kao tvrđave neoplatonizma, borbe cirkuskih stranaka „Plavih“ i „Zelenih“, stvaranje zbirke zakona *Corpus iuris civilis* koji su na kasniju povijest imali utjecaja gotovo toliko koliko i sama Biblija.

U takvo je doba živio Prokopije, pisac koji je stavove o događajima i ljudima mijenjao vrlo brzo, kao rijetko tko u povijesti, i sve to pisanom riječju ostavio za buduće naraštaje. Mnogobrojni istraživači pokušali su odgovoriti na pitanje kako je to moguće, te su nalazili najrazličitija rješenja. Naime, Prokopije nam u tekstu daje tek naslutiti zašto je napisao *Tajnu povijest* i *O gradnjama*, pa svaka teorija o motivima njegova pisanja nužno mora biti i plod domišljanja. Tako se pretpostavilo da Prokopije nije bio kršćanin, ili da je pristalica monofizitizma ili arijanstva, pa ga je pogodila Justinijanova nemilosrdna crkvena politika. Mislilo se da je pisac pao u nemilost, da je bio žrtva konfiskacija ili je možda bio samo zabrinuti aristokrat – intelektualac koji je želio popraviti vrlo teško stanje države. „Istinu“, onu „pravu, potpunu i posljednju“ nikada nećemo saznati. Mogu samo izložiti mišljenje koje mi se čini najvjerojatnije pri sadašnjem stupnju razvoja bizantologije i istraživanja Prokopijeva djela.

U *Ratovima* je Prokopijeva kritika cara vrlo blaga i posredna. Uglavnom, car je kritiziran u onim slučajevima kada je trebalo skinuti sumnju ili krivnju za neku nepriliku sa sebe i svog vojskovođe Belizara – npr.: „Vojnici su se vrlo slabo borili, bili su nezadovoljni, jer već godinu i po nisu dobili plaće“ – a za redovito plaćanje vojske u ratovima koji su mu toliko mnogo značili bio je svakako najodgovorniji sam car Justinijan. Na sličan su način, a zbog različitih stvari, kritizirani i drugi vojskovođe ili visoki državni činovnici. Bez obzira na ovakav subjektivan, obranaški stav u pojedinim situacijama, koji je ljudski i sasvim razumljiv, Prokopije nikada ne dolazi u napast da prešućuje, namjerno iskrivljava istinu ili da direktno laže.

Tajna povijest je djelo koje prelazi sve moralne i političke uzuse toga doba, ono je izašlo nakon Prokopijeve i Justinijanove smrti, a tokom cijele bizantske povijesti, po svemu sudeći, bilo je poznato tek uskom krugu ljudi na carigradskom dvoru. Naveo bih nekoliko podataka koji mi se čine prilično uvjerljivi kao mogući razlozi takva Prokopijeva izjašnjenja o vladalačkoj vrhuški.

Belizar je tokom svog ratovanja od intimnog Justinijanova prijatelja postao čovjek koji je pao u carevu nemilost. Oduzete su mu sve časti i zaplijenjena imovina. Vjerojatno je taj Belizarov pad osjetio i njegov bliski suradnik, Prokopije. Justini-

janovo je doba bilo uistinu prevratno i nesigurno, sa puno mogućnosti za brz napredak u službi, i s još većom vjerojatnošću da se padne u nemilost s razlogom ili bez njega, pa da čovjek bude razvlašten, protjeran i ubijen. Očito je da u takvim vremenima ljudi nisu bili birani u službu po iskazanim intelektualnim sposobnostima već po brzini reagiranja i prilagođavanja novonastalim situacijama. Tako je u vrijeme kad je narod patio zbog beskrupulozne careve financijske politike, strahovite trogodišnje kuge u cijelom Carstvu i samom Carigradu, serije poplava i potresa koji su zadesili Bizant u vrlo kratkom razdoblju, Prokopije digao svoj glas, potaknut općim i vlastitim neprilikama, te je počeo pisati *Tajnu povijest*.

Iako se na prvi pogled čini da najviše optužbi svih vrsta ide na račun samog cara Justinijana, činjenica je da je „prvooptužena“ zapravo njegova žena Teodora i svaki njezin postupak, od mladosti pa gotovo sve do smrti, od kada je bila „glumica“ u teatru (sa svim popratnim aktivnostima), pa do onda kada se kao carica razbacivala novcem, spletkama uništavala svoje protivnike, odlučivala o važnim državnim pitanjima u koja uopće nije bila upućena.

Prokopije Justinijana više puta naziva „demonom“. Napada ga zbog sličnih stvari kao i Teodoru, pa mu još pripisuje stano mijenjanje zakona, čime oštećuje podanike a sebi donosi velike koristi, makinacije s opskrbom gradova, a ponajviše mu prigovara to što Teodora uživa njegovo bezgranično povjerenje i ljubav, a to, smatra Prokopije, uništava državu i samog Justinijana.

Na listi „optuženih“ našao se i bivši Prokopijev zapovjednik Belizar. Iako se i njemu pripisuju nečasni čini, Prokopije ga ponajviše optužuje, pa čak i sažaljeva zbog njegova podložničkog držanja prema svojoj supruzi Antonini. Koliko je god bio neustrašiv ratnik, toliko se u odnosu prema ženi pokazao slab i poslušan.

Tako se u centru Prokopijevih optužbi opet našla jedna žena, Belizarova supruga Antonina. Izuzetno spretna, lukava, upravljala je Belizarom i imala utjecajan položaj u Carstvu, iako je, kao i Teodora, potjecala iz najnižih društvenih slojeva i imala oskudno obrazovanje. Mogli bismo naprečac zaključiti da je Prokopije bio ženomrzac, ali je vjerojatnije da je osjećao mržnju prema osobama – a to su slučajno bile žene – koje su se najviše bavile dnevnom politikom; Belizar je bio zaokupljen vojnom strategijom i taktikom, ili je, kad je propao, bio daleko od vlasti, Justinijan je više volio raspravljati o „vječnim pitanjima“ (Prokopije pripovjeda kako je mnogo vremena proveo u diskusijama o dogmatskim kontroverzama i crkvenim sukobima) i igrati ulogu superiornog intelektualca, nego li se baviti „dosadnim“, svakodnevnim vladalačkim problemima. Teodora prvenstveno, i Antonina, spletkama su i smicalicama praktički vladale Carstvom i samim Carigradom, pa je jasno da su navikle na sebe Prokopijevu mržnju. Iako je Prokopije aristokrat, vrlo blizak događajima na dvoru, pa i samom vrhu vlasti – caru i njegovoj supruzi, on ne spominje samo neprilike koje je Justinijanova vladavina nanijela bogatijim društvenim slojevima, već više puta izričito naglašava da su teškoće osjećale i široke mase, koje su nekoliko puta zbog carevih grešaka bile dovedene na rub gladi.

Tajna povijest je djelo koje svojim stilom ne zaslužuje najvišu ocjenu. Spis je kronološki nesređen, česta su ponavljanja, očito je pisan u velikom bijesu, u žurbi, možda čak i potajno, tako da je izostala trezvena i realna redakcija svega napisanog. Iako književno slabija od *Ratova*, *Tajna povijest* svakako zaslužuje našu pažnju upravo zbog bespoštedne kritike vjerojatno najznamenitijeg cara i ljudi oko njega.

Zanimljivo je da Prokopije ni u trenucima najveće srdžbe ne poziva i ne želi nikakve nemire, revolucije ili atentate; on se zadovoljava konstatacijom postojećeg, očajnog stanja, i ne nudi neku alternativnu vlast, pa samo kao primjer uravnotežene i mudre vladavine navodi razdoblje Anastazijeva carevanja.

Što reći o trećem Prokopijevu djelu, o *De aedificiis*? Neki kažu da je to „besramno, ulagujuće djelo“. Naime, Prokopije sustavno iznosi što je u Carstvu sagrađeno za Justinijanove vladavine – akvedukti, crkve, obrambene zidine, novi gradovi i utvrđenja. Sve se zasluge za toliku izgradnju pripisuju Justinijanu osobno, nebrojeno se puta ponavlja formula „Justinijan je sagrađio...“ (ne „dao sagrađiti“!), iako sam car vjerojatno nikada nije ni vidio ni znao da su izgrađene pojedine građevine koje je „sagrađio“. Justinijan se časti laskavim epitetima. Već je na samom početku *Gradnji* naglašeno da je on uredio odnose s barbarima, da je podigao nebrojene vrijedne građevine. S druge strane, u *Tajnoj povijesti* Prokopije ne bira riječi kad opisuje Justinijana, smatra njegovu politiku prema barbarima suviše popustljivom, jer udovoljava svim njihovim financijskim prohtjevima, a za građevine koje su podignute kaže da su beskorisne i služe samo rasipanju novca.

72

Kako je moguć takav zaokret? Da li je Prokopije bio prisiljen da napiše *Gradnje*, možda mu je takvo djelo naručeno, ili je pisanje nekog panegirika iziskivala njegova osobna situacija? Nije li se, možda, borio za funkciju u državnoj službi, za neki visoki položaj koji mu je po naobrazbi i sposobnosti svakako pripadao, ali mu je do sada bio nedostupan.

Možda se i Prokopijeva mržnja prema caru vremenom ublažila. Teodora je bila mrtva gotovo deset godina, Justinijan je bio već oronuo starac, potpuno nezainteresiran za sve stvari; u svojoj je senilnosti razmišljao jedino o načinu na koji će stići na nebo. I sam je Prokopije imao šezdesetak godina, pa je i njegova kritička oštrica otupjela. Ipak, pomnom analizom *Gradnji* na nekim se mjestima može primijetiti blaga ironija, što govori da Prokopije nije baš tako mislio kao što je i pisao.

Pravi odgovor o Prokopijevoj motivaciji da napiše *Gradnje* nećemo vjerojatno nikada saznati. Moramo se zadovoljiti polovičnim odgovorima, pretpostavkama i nagađanjima, ali i saznanjem da ovi problemi nisu jedini koje pred nas postavlja Prokopijevo djelo. Na primjer, zanimljivo je pitanje njegova vjerskog opredjeljenja. Naime, po nekim elementima u samom tekstu, moglo se pretpostaviti da Prokopije uopće nije kršćanin, neki su smatrali da je samaritanac. Drugi su vjerovali da je pristalica monofizitizma, ili simpatizer arijanstva, pa da Justinijana napada

zbog neslaganja s njegovom crkvenom politikom. Ipak, najvjerojatnije je da je Prokopije kršćanin. On vrlo dobro poznaje *Bibliju*, spominje Mariju i Krista. Osim toga, nemoguće je da se u vrijeme progona neskršćana jedan od njih mogao održati tako blizu dvoru i samom caru, a da ga ne otkriju i prisile da se pokrsti.

Pisac pozna i stare kultove, navodi imena starih grčkih i rimskih bogova, istočnjačkih boginja plodnosti, a u detalje pozna i mnoge likove i priče iz grčke mitologije.

Prokopijeva religioznost manifestira se u pojedinim njegovim djelima vrlo različito. Dok u *Gradnjama* za sve dobro na ovom svijetu zahvaljuje Bogu i Justinijanu, u *Tajnoj povijesti* toliko je zaokupljen Justinijanom kao demonom, nadnaravnim bićem, da bi se njegovi stavovi mogli poistovetiti s okultizmom. U *Ratovima* bog se spominje relativno često, ali se uglavnom upotrebljava u situacijama kada bismo mi radije upotrijebili riječ „sudbina“.

Što se tiče ljudske inicijative u povijesnom zbivanju, Prokopijevo se mišljenje razlikuje od slučaja do slučaja. Njegova razmatranja tog pitanja vrlo su bogata i iznijansirana, tako da neki puta smatra da djelatnost čovjeka igra bitnu ulogu u događajima, a ponekad ide i u drugu krajnost pa govori da je bog unaprijed odredio što će se dogoditi, i čovjeku jedino preostaje da se pomiri sa sudbinom.

Sve probleme Prokopijeva odnosa prema religiji i duhovnom svijetu i misli koje se u takvoj analizi pojavljuju nemoguće je ovdje navesti. Želio sam samo pokazati kako su to istovremeno složena i zanimljiva pitanja, a takvih nam problema Prokopijevo djelo nudi izuzetno mnogo. To je neiscrpna lepeza najrazličitijih podataka iz političke i vojne povijesti, ispričane vrlo precizno i vjerodostojno, pa sve do informacija o prehrani ljudi, njihovim moralnim i etičkim vrednotama, njihovu mentalitetu – poimanju dobra i zla, sreće i nesreće, hrabrosti, bogatstva i siromaštva, o njihovu znanju i neznanju te praznovjerju.

73

Podaci o Slavenima na Balkanu čine Prokopija najznačajnijim bizantskim historičarem za južnoslavensku povijest sve do Konstantina Porfirogeneta. Njegovo djelo vrvi podacima o Perzijancima, zakavskaskim narodima, Armencima, o stanovnicima Plodnog polumjeseca, Arapskog poluotoka, Sahare i Etiopije. Dragocjene su nam njegove informacije o Vandalima, Gotima i drugim germanskim plemenima, o Britaniji, Pribaltiku, Skandinaviji i današnjoj Danskoj, o južnoruskim stepama. Pričajući o tim narodima i zemljama, Prokopije nam daje obilje građe o ekonomskim, političkim i društvenim odnosima, pa po tome predstavlja izuzetnu vrijednost za istraživače mnogih nacionalnih povijesti.

Zato nije čudno što su se Prokopijevim djelom i njegovom osobom bavili mnogi historičari i filolozi u zasebnim knjigama i raspravama. Pregled literature u knjizi Karla Krumbachera *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, 2. izdanje, München 1896. pruža nam uvid u nepregledan broj rasprava koje su napisane o ovoj tematici do kraja 19. stoljeća. U *Bizantskim izvorima za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I,

Beograd 1955, navedena je literatura o Prokopiju iz koje se vidi da se interes za ovog pisca i njegovu povijest nije smanjio ni u 20. stoljeću. Bibliografije o Prokopiju broje nekoliko stotina jedinica!

Prokopije je to i zaslužio. Bio je i historičar, i umjetnik, i izvrstan psiholog i zato će, zasigurno, i buduće generacije čitati njegova djela i u njima nalaziti još mnogo materijala koji će im biti zanimljiv za proučavanje.

Ivo Goldstein

prijevod

JAMBULOVA UTOPIJA

1. Književnokritička i historijska napomena

Jambul (Ἰαμβούλος), trgovac i pisac podrijetlom iz Sirije (v. Nestle-Liebich II, 91), živio je, prema vrlo nesigurnom datiranju, oko prijelaza II u I stoljeće prije naše ere. Iz „fragmenta“ sačuvanog u popularno pisanom kompilatu Diodora Sicilskog iz Argirija (I stoljeće pr. n.e.), *Povijesna knjižnica* (Βιβλιοθήκη ιστορική, knjiga II, glave 55–60), saznajemo da se Jambul, koji se isprva bio posvetio znanosti, iz obiteljskih razloga počeo baviti trgovinom (v. tekst 55,2). Trgovački ga putovi odvedoše i u Afriku, a po povratku je opisao svoje „doživljaje“ i neutvrđeni (najvjerojatnije i izmišljeni) otok s komunističkim i prirodnopravnim gospodarskim i društvenim uređenjem. Diodor, koji je pred sobom svakako imao Jambulovo djelo (najvjerojatnije u formi romana, kako se može zaključiti iz naglašene fabulistike), iz njega je ekscerpirao pojedine dijelove, prema vlastitom interesu i izboru. Odnos opsega Jambulova „romana“ i „fragmenta“ kod Diodora više nije moguće ustanoviti; očigledno je, međutim, da Diodor nije podjednako izložio sve sadržajne skupine originala, već je istakao prije svega zemljopisnu i zoološko-botaničku egzotiku, zapostavivši pritom društveno-organizacijske i utopijske dijelove. Diodor je povjesničar, pa i Jambulovo djelo smatra opisom historijata otkrića i izvještajem o otkrivenom otoku za koji drži da postoji, a nipošto ne djelom putopisne književnosti kao fikcije i političke utopije. U svakom je slučaju „roman“ morao biti mnogo opširniji, a svakako i znatno određeniji u crtanju idealne ljudske zajednice. Po svojem sadržaju ide u red onih projekata koji ozbiljenije utopije ne premještaju vremenski, u budućnost ili prošlost, već prostorno, u daleke i nepoznate krajeve. Tomu je svakako uzrokom proširenje vidokruga grčkog svijeta u helenističkom razdoblju (Bloch, 566f), a usporednu pojavu zapažamo i u razdoblju novovjekih otkrića, i to baš u Jambulovih nastavljača, Morusa i, posebice, Campanelle.